

GESCHICHTSWISSENSCHAFT

Ali Pascha – Europas vergessener Staatsmann
Marz

Ali Pascha – Europas vergessener Staatsmann

Rasim Marz

F

Frank & Timme

Verlag für wissenschaftliche Literatur

Avrupa'nın Unutulmuş Devlet Adamı Âli Paşa (Ali Pascha – Europas vergessener Staatsmann)

Rasim Marz

Frank & Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin 2016, 262 sayfa, ISBN: 978-3732902477

Mustafa GENÇER *

85

Osmanlı Devletinin Tanzimat Döneminde büyük Devlet adamlarından olan Mustafa Reşid

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi., mustafagencer1@hotmail.com

Tarih Kritik, (3) 4, History Critique | Ekim/October 2017

Paşa (1800-1858), Keçecizade Fuad Paşa (1814-1869) ve Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871) Padişah Abdülaziz yönetimini önemli ölçüde etkilemişlerdir. Bu çalışma sözkonusu üç devlet adamından Âli Paşa hakkında yayınlanan biyografi çalışmasını değerlendirmektedir.

Köln'de yaşamakta olan “alaylı” Osmanlı Tarihçisi Rasim Marz, Avrupa'nın unutulmuş Devlet Adamı Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871) başlıklı çalışmasında Onun biyografisi çerçevesinde dönemin olaylarını, Avrupa diplomasisini, Osmanlı-Avrupa ilişkilerini ele almaktadır¹.

Tanıtım ve kitap incelemesi yapılan bu eser 2016 yılında Almanca yayınlanmış ve henüz Türkçe'ye çevrilmemiştir. Geç Osmanlı Tarihi hakkındaki bu değerli eserin Türkçe okuruna ulaşması adına içerik analizi ile kabaca özeti de verilmektedir.

Çalışma kaynak durumu itibarıyla İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'ndeki Hariciye Nezareti ve Siyasi Kalem Begeleri, Londra'daki İngiliz Milli Arşivi, Viyana'daki Avusturya Saray, Hanedan ve Devlet Arşivi ile Paris Milli Arşivinin değişik fonları ile Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca literatür verilerine dayanmaktadır.

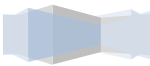
Hayatı boyunca yedi kez Hariciye Nazırlığı ve beş kez Sadrazamlık görevini yürüten Mehmed Emin Âli Paşa, 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinin kaderi için çok önemli bir karakterdir. İmparatorluğu Büyük Güçlerin müdahalelerinden korumasının yanısıra, Rusya'yı Boğazlardan uzak tutmuş ve ülkesini modern çağa uyarlamıştır. Onun 1871'deki ölümü ile Osmanlı Devleti onyıllar süren İsyân ve Savaşlar ile karşı karşıya kalmıştır.

Âli Paşa'nın biyografi çalışmasında 19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisinin Balkan ve Şark Meselesi karşısındaki tutumunu yeniden değerlendirilmektedir. Alman Şarkiyatçı *Wolfgang Günter Lerch*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” Gazetesinin (F.A.Z.) 2 Ağustos 2016 tarihli nüshasındaki değerlendirmesinde okurlarına kitabın „*Milliyetçilik, Azınlıklar ve Büyük Adamlar hakkında düşünmeye sevkedecek yeterli malzeme sunduğunu*” belirtmektedir. Lerch gazetedeki tanıtım makalesinde Almanyada kimsenin tanımadığı ve bazılarının „Osmanlıların Bismarck”ı olarak gördükleri Âli Paşanın çağdaşı Avrupalı diplomat, siyaset ve devlet

---

*Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi., mustafagencer1@hotmail.com

¹ 1991 doğumlu Rasim Marz, 2009 yılında Osmanlı hanedanını desteklemek, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini yaymak ve araştırmak üzere kurulan apolitik, seküler ve tarafsız Osmanlı Klübü'nün (Ottoman Club: <https://de-de.facebook.com/theottomanclub/>) kurucusudur. Araştırma alanları Osmanlı Tarihi ve 19. Yüzyılda Avrupa diplomasisi ile 20. Yüzyılda Ortadoğunun parçalanması üzerinedir. Gazete makaleleri ve konferans sunumları dışında yazarın yayınlanmış kitap çalışmaları şunlardır: **Rasim Marz, Abdülmecid II. – Der letzte Kalif des Islams**, Norderstedt 2014, 60 sayfa, ISBN: 978-3734737138; **Rasim Marz, Das Osmanische Reich für Einsteiger**, Norderstedt 2014, sayfa Seiten, ISBN: 978-3732292738; **Rasim Marz, Das Osmanische Reich auf dem Weg nach Europa**, Norderstedt 2013, 260 sayfa, ISBN: 978-3732292738.

adamları Metternich, Disraeli, Palmerston, Bismarck ve III. Napoleon tarafından saygı ile anıldığını belirtmektedir².

Kitap Giriş, 7 bölüm, sonsöz, zaman cetveli (239-242), bibliyografya (243-255) görsel malzeme listesi ve isim dizininden (257-260) den oluşmaktadır.

Önsözde yazar, 19. Yüzyılın III. Napolyon, Prens Metternich ve Prens Bismarck gibi büyük adamlar çıkaran Avrupasının yanında fakir bir bekçinin oğlu Âli Paşa'nın etkin bir Sadrazam olarak Osmanlı Devletinin Avrupa Devletler sistemine entegrasyonunu sağladığını belirtmektedir. Başarılı Kırım Savaşından sonra devletler hukuku açısından Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü Avrupa garantisine alarak, derinlikli liberal reformların yapılmasına imkan tanımıştır.

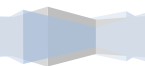
Aydınlanmış bir mutlakiyetçi olan Âli Paşa, çok unsurlu İmparatorluğun varlığını tehlikeye atan Milliyetçilik akımına Balkanlarda adeta Don Kişot gibi karşı durmuştur (11). Âli Paşa 40 yıl Bab-ı Aliye hizmet etmiş ve bunun 25 yılında Devletin politikasına tesir etmiş ve Avrupa Büyük Devletlerin Osmanlı içişlerine müdahalelerine karşı direnmiştir. Ayrıca Eğitim, Huluk ve Askeri alandaki istikamet belirleyici reformlar gerçekleştirmiş, muhaliflere ve tehlikeli basına karşı durmuştu. Entrika siyasetinin güç oyunlarını bilen bir vatansever olarak sadece karşıtlarına değil, aynı zamanda gerekli gördüğünde padişaha da karşı durmuştur. Liberaller onu otoriter siyaseti ve despotik sansürü nedeniyle eleştirirken, muhafazakarlar batılı refomları ve Avrupaya yakınlığı nedeniyle onu ilahsız ilan ederek müslüman nüfusunun nefretine maruz bırakmışlardır.

1. Bölüm: Kapıcızade'nin oğlu (S. 15-31)

Âli Paşa İstanbuldaki Büyük çarşının yakınındaki fakir semtte Mart 1815te doğduğunda Fransa'ya dönen Napolyon Bonaparte, Waterloo'da İngiliz-Prusya ittifakına mağlup olunca, 1815 Viyana Kongresinde Avrupa kıtasını yeniden düzenleyen Prens Metternich'in yükselişi başlamıştı. Belgrad'dan Yemen, Cezayir'den Bağdat'a kadar geniş bir coğrafyaya hükmeden Boğazdaki Padişah II. Mahmud, Batıdaki bu gelişmeleri soğuk ve umursamaz karşıladı.

Mercan Camisinde bekçi olan Babası Attar Ali Rıza Efendi, aynı zamanda Mısır Çarşısında küçük bir baharat dükkanı işletiyordu. Beş yaşında oğlunu Sıbyan Mektebine gönderdi. Burada Âli Arapça okuma ve yazmayı öğrendi. Çalışkanlığı ve hat sanatındaki yeteneği ile temayüz eden Âli öğretmenleri ve çevresinin dikkatini çekti. Nisan 1830'da Babasının vefatı üzerine Bab-ı Âliye yazdığı bir mektupla yazıcı kalfası olarak Sadaret Divan-ı Hümayunda

² Wolfgang Günter Lerch, „Der Bismarck der Osmanen“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, 2 Ağustos 2016.

çalışmaya başladı. Sadaret kaleminde resmi belge ve yazılar ile fatura ve kayıt işlerini öğrendi. Osmanlı Devlet dili olan Osmanlıca'yı, Arapça ve Farsçanın yanında Fransızca diplomat dilini de öğrendi. Mısır-Osmanlı Savaşı nedeniyle Devlet aygıtında çok önem kazanan Tercüme Odasında 1833te resmi katip olarak görev aldı. Ertesi yıl Hacegan hizmetine kabul edildi. Daha 18 yaşında Mısır sorununda Rusya'dan yardım talep eden Osmanlı Devletinin askeri zayıflığını gören ve uluslararası diplomasinin gücünü de erken yaşta kavrayan Ali Efendi Machiavelli, Rousseau, Voltaire, Helvetius ve Kant'ı okuyarak aydınlanmış ve Osmanlı hizmetinde ihtiyaç duyduğu ufuk genişliğine bu sayede kavuşmuştu (21).

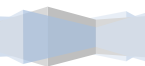
Temmuz 1836da Âli Efendi Viyana Büyükelçisi Ahmet Fethi Paşa'nın makamına ikinci Katip olarak görevlendirildi. Ertesi yıl elçinin tavsiyesi ile 22 yaşındaki Âli Efendi Bab-ı Âlinin Baştercümanı makamına getirildi. Âli Efendi 1837 yılında Hariciye Nazırı olan diplomat Mustafa Reşit Paşa'nın (1800-1858) çalışkan talebesi olacaktır.

2. Bölüm: Şarkın Islahı (37-53)

Mısır sorunu nedeniyle Osmanlı Devleti bir kez daha Avrupalı devletlerin gündemine oturmuştu. Rusya İstanbul'da olup bitenleri izlemekte iken, II. Mahmud, Fransa'nın desteklediği Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan 1833'ün öcünü almak istiyordu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır ve Suriye Valisi olarak İngiliz tüccarların Hindistan yolunu kesmiş ve Mısırdaki kurduğu fabrikalar ile İngiltere'nin Ortadoğu ticaretine darbe vurmıştı. Payitahttaki Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa etrafındaki Britanya taraftarları İngiltere ile ittifakın yollarını aradılar ve 16 Ağustos 1838de Reşit Paşa ile İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Ponsonby ile Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını imzaladılar. Reşit Paşa'nın İmparatorluğun izolasyonundan endişelendiği için imzaladığı anlaşmayı Padişah da kabul etmek zorunda kalmıştı. Yabancı tüccarlara her türlü ticaret kısıtlamasını kaldıran anlaşma ile Osmanlı Coğrafyası Avrupa ürünlerinin açık pazarı haline geliyordu. Hariciye Nazırı bunun ötesinde İngiltere ile askeri bir ittifak gerçekleştirmek için çabalıyordu. Bunda başarılı olamayan Reşit Paşaya Lord Palmerston - Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık ilanına karşı - Osmanlı Devletine savunma ittifakı önermişti.

3. Bölüm: İktidara Yükseliş (55-86)

İmparatorluğun Mısır Sorunu bağlamındaki felaket durumuna bağlı olarak Saraydaki tüm yönetici taraflar Tanzimat-ı Hayriye'ye yol açacak geniş çaplı reformların yapılmasına karar kılmışlardı. 3 Kasım 1839da Avrupalı üniformasındaki genç Padişah Abdülmecid'in Gülhane'deki Tanzimat Fermanını ilan merasimine Reşid Paşa ile Ali ve Fuad Efendiler de ön

safta eşlik ediyorlardı. Padişahın fermanını okuyan Reşid Paşanın ifadeleri, geleneksel *Millet Sisteminden* yavaşça kopuşun başladığı anlamını taşıyordu. Tanzimat-ı Hayriye Reformları müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki sosyal eşitliği teşvik ederken, siyasi ve hukuki eşitliği sağlamıyordu (56-57). Avrupa devletleri Tanzimat'ın ilanını sevinçle karşılarken Rum Ortodox patriği VI. Gregor ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa öteden beri sahip oldukları imtiyazların kalkması anlamına gelen fermanı kabul etmek istemiyorlardı.

Avrupa diplomasisinin en karmaşık bu döneminde Âli Efendi, Hariciye Nezareti Müsteşarı ünvanını aldı. 1840 yılında 25 yaşındaki Âli Efendi bu sırada Kafkasyadan göç eden 16 yaşındaki cariyeye çerkez Fatma hanımla (1825-1885) evlendi. Tek eşliliği Avrupalılarca takdir edilen Âli Efendinin Fatma hanımdan 5 çocuğu oldu. Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığında Âli Efendi, Avrupa diplomasisi ve onun aktörlerini tanıdı. Yeni Hariciye Nazırı Sadık Paşa ile birlikte Âli, Avrupa devletleriyle Mısır Sorununun çözümüne dair 22 Mayıs 1841 tarihli sözleşmeyi tasarladı. Ortadoğu'da barışı güçlendirmek için Avrupa Devletleri Osmanlı Devleti ile 13 Temmuz 1841de Boğazlar Sözleşmesini imzaladılar (64).

27 yaşında Londra Sefiri olan Âli Efendi, o sırada yeni doğan kızı ve eşine veda ederek, Edirne, Sofya, Niş, Viyana, Stuttgart ve Paris üzerinden 18 Haziran 1842de Londra'ya ulaştı. Burada hızla diplomatik çevrelere uyum sağlayan Âli Efendi, gelişinden kısa süre sonra Rus Sefir Philipp Graf von Brunnow ile yakın ilişkiler geliştirdi.

1846 yılında Osmanlı Devletinin en genç Hariciye Nazırı olan Ali Efendi aynı yıl doğan ilk oğluna Âli Fuad ismini vermişti. Sadrazam Reşid Paşa yönetiminde Gayrimüslimlerin askerlik hizmetine dair yasanın hazırlanmasında görev aldı.

1821-1829 Yunan Bağımsızlık Savaşından beri Avrupa'daki negatif Osmanlı imajı değişmeye başlamıştı. Özellikle Macar Mülteciler Sorununda Osmanlı Devletinin gösterdiği insani ve kararlı tavır, Avrupa kamuoyunu etkilemişti. Bu dönemde popülaritesi artan Hariciye Nazırı Âli Efendiye "Paşa" payesi ile 6 Ocak 1848de Vezir rütbesi verildi (74).

4. Bölüm: Zafer olmayan zaferler (87-138)

Sadrazam Reşid Paşanın uyguladığı reform siyasetine Boğazdaki İngiliz Elçisi Stratford Canning (1786-1880) ve İmparatorluğun İngiltere'nin tesiri altına girmesine yakın dostu ve Hariciye Nazırı Âli Paşa karşı çıkıyordu. 1849'da Macar Mülteciler Krizinin çözülmesini

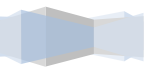
müteakip Boğazdaki İngiliz Elçisi Osmanlı Devletinde Kölelik sorununu gündeme getirmişti. Elçiye cevaben Âli Paşa, Avrupa Devletlerinin kolonilerindeki kölelere yapılan berbat muameleye işaret etmişti. Âli Paşanın Fransa yanlısı siyaset izlemesinden endişe eden Elçi Canning 1850 yılında Hz. İsa'nın Doğum Kilisesi tartışmasını tekrar gündeme taşıdı. Fransa öteden beri Osmanlı Katoliklerinin hamisi olarak, Rusya da kendini Padişahın Ortodox tebasının koruyucusu olarak tanımlıyordu.

Osmanlı Devletinde yabancı elçilerin gerek Avrupa devletleri ile ortak hareket ederek, gerekse ikili ilişkileri kullanmak suretiyle veya entrika, hile ve desise yoluyla Osmanlı Devletine etki etmeleri, imtiyaz veya nüfuz elde etmeye çalışmaları çok kompleks bir konudur ve kuşkusuz detaylı olarak kişi veya konu bazlı incelemeye değer bir husustur.

Yabancı devletlerin siyasetleri için başvurdukları müdahale kapsamında Reşid Paşa, Fransa ve Rusya'ya vaat ettiği imtiyazların arkasında duramayınca, Fransa Tripolisi bombalama tehdidinde bulundu. Durumu Padişaha ileten Âli Paşa'ya 6 Ağustos 1852de Osmanlı Devletinin en genç Sadrazamı olarak görev verildi. Ancak Sadrazamlığı kısa süren Ali Paşa Ekim ayında İzmir'e vali olarak atandı.

İzmir'de geçirdiği altı ay Âli Paşanın bütün hayatını etkileyecekti. Egenin bu kozmopolit liman şehrinde Türkler devlet idaresi ve askeri hizmetlerine yanı sıra küçük el sanatlarını yürütürken, Ticaret Locaları Ermeni, Rum, Yahudi ve Levantenlerin elindeydi. Bu dönemde İzmir'de Atina'dan daha fazla Rum yaşıyordu. Birçok tüccar Osmanlı ülkesinde doğdukları halde Osmanlı vatandaşı olmadıklarından Kapitülasyonların getirdiği vergi ve yargılama kolaylıklarından istifade ile Osmanlı Devletinin kontrolü dışında ekonomik varlık gösteriyorlardı. Âli Paşa İzmir'e vali olduğunda eşkıya çeteleri Rum kökenli eşkıya başı Katırcı Yanni'nin yönetiminde terör estiriyorlardı.³ Yabancı konsoloshanelere kadar varan eşkıya ağları hakkında bilgi verenlere büyük ödüller vererek sorunu çözen Âli Paşa, Haziran 1853te görevinden alındı ve bir yıl devlet görevi dışında kaldı. Ardından Nisan 1854'te beş ay yürüttüğü Bursa Valiliği görevine getirildi. İki Osmanlı siyasetçisi Âli ve Fuad Paşalar Devlet görevi dışında geçirdikleri birkaç ay içinde Osmanlı Devletinin sokaktaki yığınların ve fanatik softaların tesiriyle Rusya ile nasıl bir askeri maceraya atıldığını dışardan gözlemlediler (96).

³ Bu konuda Osmanlı Belgelerine dayalı çalışma için bkz. Hayrettin Pınar, „Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 2008, 135-154. Aynı yazarın 2007 yılında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen “Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Âli Paşa, 1815-1871” başlıklı Doktora tezi gerek üniversite ve gerekse Yök tez merkezinden erişime açık değildir.

Kırım Savaşına giden süreçte Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın soruna nasıl müdahil oldukları, Osmanlı Hükümetinin gerek kamuoyu gerekse dış baskılar sonucu nasıl savaşa sürüklendiği çalışmada detaylı şekilde anlatılmaktadır.⁴

Sultan Abdülmecid Osmanlı Bürokrasisinin modernleştirilmesi ve rüşvetle mücadele için 26 Eylül 1854te *Meclis-i Ali-i Tanzimatı* kurdu ve başına Âli Paşayı getirdi. Ancak o, birkaç hafta sonra Reşid Paşa hükümetine Hariciye Nazırı olarak atandı. 1855te Âli Paşa Reşid Paşanın halefi olarak Sadrazam oldu ve Fuad Paşa da Hariciye Nazırı oldu (111).

Ali Paşa çok unsurlu Osmanlı Devletinin modern dönemde emperyal, seküler ve monarşik bir idare yapısıyla varlığını sürdürebileceğine inanıyordu. Paris Konferansında Büyük Güçlerin Osmanlı iç işlerine müdahalelerini önlemek amacıyla Ali ve Fuad Paşa 1856 *Islahat Fermanı Hatt-ı Hümayunu*nu kaleme aldılar ve Osmanlı toplumunu hümanist ideallere göre temelden reforme etmeyi düşündüler. 18 Ocak 1856da ilan edilen Fermana bu kez Osmanlı toplumu içerisinde imtiyazlı konumlarına son veren müslüman topluluklar büyük öfke ile yaklaştılar.

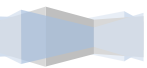
Dönemin vizyoner devlet adamı olarak Âli Paşa genel bir hukuk sistemi ile tüm tebanın özgürlüğü ve eşitliğini düzenleyen emperyal bir düzende Osmanlı geleceğinin mümkün olacağını düşünüyordu. Avrupa'nın çok unsurlu İmparatorluklarını tehdit eden „Milliyetçilik prensibi” Osmanlı Devleti için en büyük görünmez düşmandı.

İngiliz sistemini medeniyetin ileri düzeyi olarak gören Reşid Paşanın aksine Âli Paşa her türlü demokratikleşmeyi reddediyor ve bağımsız Saltanat ve Halifeliği içinde barındıran modern bir monarşik idareyi savunuyordu (124).

Âli Paşa, Reşid ve Fuad Paşa ile (sonraları II. Abdülhamid ile ortak düşünceyle) Osmanlı Devletinin Hanedan, Türk İdaresi, İslam ve Payitaht İstanbul'dan oluşan 4 sütun üzerinde durduğunu ve farklı halk ve milletler üzerinde Osmanlı Türkünün en iyi idareyi tesis edebileceğini düşünüyordu. Bu fikir geleneksel „millet-i hakime” düşüncesinin bir ürünüydü, ancak Tanizmat döneminde gayrimsüslimlerin de yüksek makamlara geldiğini belirtmek gerekir.

Ocak 1856da Âli Paşa şahsi gücünün sınırlarına ulaştığını fark etmişti. 1830da babasını ardından bu yıl annesinin vefatı, Avrupalı Elçilerle Paris Barış Konferansının müzakereleri onu çok zorlamış ve yormuştu.

⁴ Kırım Savaşında kamuoyunun rolü hk. Bkz.: Mustafa Gencer, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006. *Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 2007, 151-172.

Paris Konferansının en önemli noktası Avrupa Büyük Devletlerinin Osmanlı bütünlüğünü ve varlığını ortak teminat altına almış ve onu „Avrupa Birliği”ne kabul etmiş olmalarıydı. Konferansta Osmanlı Devletinin öteden beri kurtulmak istediği Kapitülasyonların kaldırılması konusunu müzakere etmeyi ilgili devletler kabul etmemişlerdi.

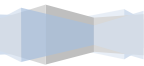
Paris’in bir ürünü de İstihbarat, Sansür ve Gizli Servis alanında olmuştu. Osmanlı Paris Sefareti katibi ve Kongre delegesi Mehmed Cemil Beyin emrinde olan Baron Maximilian Sefels de Soldenhoff, 1830/31 Kasım İhtilalinden kaçarak Paris gelen Polonyalı asilzade, Kırım Savaşında General Michal Czajkowski (Mehmed Sadık Paşa) ile birlikte çalışmıştı. Sefir Reşid Paşa Baron Soldenhof’u Avrupada Büyük Devletlerin Gizli Servisleriyle ilişki kurmak ve onların yapıları üzere inceleme yapmak üzere görevlendirmişti. Soldenhoff ilk olarak Fransız polis gizli servisi hakkında raporlar sunmuştu. 1856 sözleşmesinin müzakereleri esnasında Âli Paşanın güvenini kazanan Soldenhoff’a 1859dan sonra Osmanlı Sansür Dairesi Müdürlüğü görevi tevcih edildi (134).⁵

5. Bölüm: Padişahın Sadrazamı (139-165)

Paris’te Osmanlı Devletinin aldığı garanti ne yazık ki Osmanlı Devleti ve Devlet adamlarına reformları uygulamak için gerekli özgürlük ve huzur ortamını sağlamamıştı. Paris Antlaşmasının ruhuna ters olan Kapitülasyonlar ve özellikle Fransa’nın 1815 Prens Metternich’in ulusal hareketleri dizginleme düzenine aykırı hareketleri monarşik yönetimli Avusturya ve Osmanlıyı zora sokuyordu. Fransa bu istikametteki ilk başarısını Cavour ve Garibaldi yönetiminde 1861’de Birleşik İtalya Krallığının ilanı ile elde etti. Fransa’nın Eflak Boğdan’dan oluşan Tuna Prensliklerinin ortak bir çatı altında toplanması ve yabancı bir prensin idaresine verilmesi teklifine soğuk bakan Âli Paşa, bunu kabul etmenin bölgenin bağımsızlığı ve kaybı anlamına geleceğini belirtmişti.

İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi Lord Stratford de Redcliff’in tesiri ile Abdülmecid 1 Kasım 1856da Âli Paşa’yı azlederek Reşid Paşa’yı Sadrazam ilan etti. Payitahttaki müslüman halk bu durumu din ve devletin aşağılanması olarak algıladı (141). Bu durumu dikkate alan Âli Paşa, ancak Reşid Paşa’nın 1857de azlını müteakip Hariciye Nazırlığını kabul etti. Akabinde Reşid

⁵ Osmanlı Devletinde Gizli Servis, Propaganda ve sansür araştırmaları da henüz başlangıç aşamasındadır ve derinleştirmeye muhtaçtır: Birinci Dünya Savaşında Gizli Servis çalışmaları hk. Bkz.: Alexander Will, *Kein Griff Nach Der Weltmacht: Geheime Dienste und Propaganda im Deutsch-Österreichisch-Türkischen Bündnis 1914-1918*, [Dünya Gücü Olmayış: Alman-Avusturya-Türk İttifakında Gizli Servisler ve Propaganda 1914-1918], Köln/Weimar/Wien 2012.

Paşanın vefatıyla Sadrazam olan Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile yoğun bir reform hareketine girişti. 1858 Arazi Kanunu, 1858 Ceza Yasası, 1859da ilk kez kurulan Kız Ortaokulu, Memur yetiştirme için okullar, Maden, Ormancılık ve Milli Ekonomi Okulları açıldı.

Âli Paşa daha erken dönemde Avrupa tarzı okul ve milli Üniversite kurulması konusunda ilgili olarak daha 1845te Eğitim Komisyonunda görev almıştı. Ancak Âli ve Fuad Paşalar yönetiminde eğitim konusu kararsız adımlarla ilerledi. 1845te planlanan üniversite ancak 1863te açılabilirdi ve iki yıl sonra da kapatıldı. Mevcut okul türleri daha çok Devletin ihtiyacına binaen Subay ve Memur eğitime yönelikti. 1868 Galatasaray Lisesinin kurulmasıyla ilk kez kapsamlı batılı tarzda eğitim kurumu oluşturuldu. 1870da Öğretmen Eğitime Okulu kuruldu.

1860'larda iç ve dış şartlara bağlı olarak reform sürecinde bir gerileme oluştu. Buna sebep olan faktörler arasında örneğin 1865lerde ortaya çıkan Genç Osmanlı (*Jeunes Turcs*) Muhalefet hareketini belirtmek gerektir. Bu yeni hareketin içindeki üçüncü nesil Tanzimat devri yazarları, düşünürler ve siyasetçiler Âli ve Fuad Paşanın otokratik yönetim tarzına karşı duruyorlardı. Önde gelen temsilcileri Mehmed Bey ve Mahmud Nedim Paşa, Ali ve Fuad Paşanın Reform siyasetine karşı propaganda yapıyor ve Batılı reformların İslamı hedef aldığını ileri sürüyorlardı. Muhalif hareket öyle boyuta ulaşmıştı ki, Âli Paşaya karşı hazırlanan bir suikast olayı ortaya çıkarılmıştı. Hükümetin takibatına uğrayan muhalifler 1867de kaçtıkları Paris'te faaliyetlerini sürdürdüler (162).

Reform sürecini duraklatan bir diğer faktör de Kapitülasyonların yabancı devletlere Osmanlı ülkesinde Okula açma izni vermesiydi. Bu bağlamda 1868de Avrupalı bir misafire Âli Paşa şu ifadeye bulunuyordu: "*Şimdi bizi Fransadakinin benzeri olan Osmanlı Bankası, Fransız okulları, Fransız profesörleri, Fransız liseleri ile donatmak istiyorlar. Bütün bu donatılarla ne yapacağımızı bilmiyoruz!*" (148).

Yazar Rasim Marz, Âli Paşa'nın eğitim reformları konusundaki tavrını Henry A. Kissinger'in Aussenpolitik (Dış politika) adlı eserine (s. 62) atıfla değerlendiriyor: "*Devlet adamı gerçeği manipüle eder. Onun öncelikli hedefi varlığı korumaktır. O sadece en iyisi için değil, tahmin edilebilecek en kötüsü için de kendini mesul tutar*" (148).

Sultan Abdülmecid'e karşı darbe girişimi olan Kuleli Vakasının (1859) ortaya çıkarılmasıyla Sadrazam Âli Paşa çok sayıda planlayıcıyı vilayetlere sürgün etti. Ancak kamuoyunda yüksek

sesle dile getirilen devletin müsrif tutumuna karşı eleştirilerini Divanda dile getirmesinin akabinde kendisi de görevi bırakmak durumunda kaldı.

1860'larda Osmanlı Devleti bir dizi ağır etnik ve dini sorunlarla karşı karşıya kaldı. 1859da Bab-ı Ali, Tuna Beylikleri seçiminde Fransa ve İngiltere tarafından desteklenen Prens Cuza'yı gönülsüz olarak onayladı. Akabinde Bosna Hersek, Karadağ ve Cebel-i Lübnan'da huzursuzluklar başgösterdi.

6 Ağustos 1861de Padişah Âli Paşa'yı Sadrazam olarak atadı. 1869da Fuad Paşanın vefatına kadar bu ikili Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevini münavebeli olarak yürüttüler ve Osmanlı Devletini geleneksel patrimonyal yapıdan modern merkezi bir devlet haline dönüştürdüler (157).

1863te Âli Paşa gücünü kuvvetlendirmek için özel sekreteri Schneider Efendiye bağlı olarak alışan Gizli Servis kurdu. Avusturyalı bir yahudinin oğlu olan Schneider Efendi, Âli Paşanın siyasi kariyerindeki ilk durak olan Viyanadaki Osmanlı Sefarethesinde çalışıyordu.

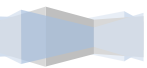
Âli ve Fuad Paşaların gayrimüslimleri Osmanlı Devlet aygıtına entegre etme çabalarından Yahudiler de nasibini aldı. 1863te Hahambaşının ilan ettiği *Hahamhane Nizamatını* 11 Temmuz 1866da onaylayan Abdülaziz Yahudileri şahsi koruması altına almış oldu. Ayrıca 5 Nisan 1870te *Alliance Israelite Universelle*'ye Yaffa'da Tarım niversitesi kurmak üzere arazi alımı izni verdi. 1868de şura-yı Devlet'in kurulmasıyla Abdülaziz  osmanlı yahudisini bu komisyona atadı.

1864'te Osmanlı Hükümetinin müslümanlar dahil herkese din seçme hürriyeti sağlaması akabinde serbest çalışma alanı bulan İngiliz ve Amerikan misyoner toplulukları Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında gerginlik çıkmasına neden oldular (163).

Kontrolden çıkmış misyoner faaliyetlerine dur demek adına Osmanlı hkmeti Misyonların basılı propaganda malezemelerine el koydu. İstanbulda müslümanları açıkça hristiyanığa davet eden Türk protestanları tutuklandı. Ali Paşa hiç bir Avrupa devletinin kontrolsüz dini propaganda yapılmasına izin vermeyeceğini, İngiltere, Prusya, Avusturya ve her yerde propagandanın devlet kontrolüne tabi olduğunu belirtmişti (165).

6. Bölüm: Girit'in Fethi (165-199)

1866da Girit'te İsyân eden Rumların adanın Yunan Krallığı ile birleştiğini ilan etmeleri zerine Reşit Paşa Hkmeti adada bazı noktalarda kontrolü sağlamakla birlikte, Rumların Gerilla taktikleriyle baş edememişti. 1867 şubat ayında Padişah Abdülaziz Âli Paşayı

Sadrazam ve Fuad Paşayı Hariciye Nazırı ilan etti. Yunanistanın Rusya desteği ile Girit isyanını körüklemesi üzerine Fuad Paşa, Avrupa Ülkelerine Girit'in Ayrılması halinde ikinci bir Navarin olayı yaşanacağını, ancak bu sefere Osmanlıları galip geleceğini içeren bir ultimatom verdi. Rus Hariciye Nazırı Prens Gorchakov'un Girit İsyanını Paris Barış Anlaşmasının feshi için bir bahane olarak kullanmasına İngiliz Hükümeti izin vermedi. Âli ve Fuad Paşa Girit'in Yunanistan ile birleşmesinin sorunu derinleştireceğinden emindi. Bu durum İmparatorluğun Rum nüfusunun yoğunlukta olduğu Teselya, Epir bölgeleri ve Samos adası için kıvılcım oluşturabilirdi.

Soruna çözüm bulmak üzere Sadrazam Âli Paşa bizzat, Rum tercüman Alexander Caratheodory Paşa'yı yanına alarak (1878 Berlin Kongresinde Osmanlı Delegasyonu içinde yer alacaktı) ada için kapsamlı bir reform planı oluşturdu. Reform programı genel af ilanının yanı sıra, Hristiyan ve Müslümanların adada memurluk yapabileceğini, Vali ve Ordu komutanını Osmanlı Hükümetinin belirleyeceğini, Osmanlıcanın yanında Rumcanın da resmi dil olarak kabul edileceğini öngörüyordu. İngiltere ve Avusturya'nın başarılı bulunduğu bu çözüm karşısında, Fransa ve Rusya tarafından Adanın Yunanistan'a bağlanmasını öngören teklif hükümsüz kalmıştı.

Osmanlı Devletinin dirayetli devlet adamları ve usta diplomatlarının yürüttüğü Avrupa devletlerini Osmanlı siyasetlerinde birbirlerine karşı kullanma ve bu şekilde varlığını sürdürme siyaseti, ne yazık ki, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte uygulanamamış ve diğer faktörlerle birlikte Devlet-i Aliyye-i Osmani'nin parçalanarak çözülmesi ve tarih sahnesinden çekilmesine neden olmuştur.

Yazar çalışmasında Sultan Abdülaziz'in Fransa Kralı III. Napolyon'un daveti üzerine dört haftalığına 1867 Paris Dünya Fuarına gitmesini de ele almıştır. Tarihte ilk olan ve Fetih yerine Dostluk temelindeki bu ilk seyahat esasında Ali Paşa tam yetki ile Padişaha vekalet etmiştir (174-175).

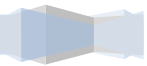
Âli Paşa'nın Diplomasi, Siyaset, Devlet ve Yönetimi konularında görüşlerini içeren 30 Kasım 1867 tarihli Girit raporu da çalışmada detaylı olarak incelenmiştir.

Âli Paşa Osmanlı Devletinin Avrupa ile ilişkileri ve geleceği üzerine fikirlerini yazdığı raporda Rus entrikalarının Osmanlı Devletinde yayılma alanı bulunduğunu, Avrupa genel siyasetinin çıkmazda olduğunu ve siyasetin temellerinin değiştiğini vurgulamıştır. Paşa ayrıca Osmanlı coğrafyasında ihtilal temelli hareketlerin Suriye, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Girit'te tesir gösterdiğini, her halkın kendi yönetimi altında bağımsız yaşama düşüncesinin

yaygınlaştığını belirtmektedir. Bu kapsamda İngiltere, Fransa, Rusya ve Prusya'nın siyasetlerine değinerek, Girit isyanı nedeniyle Rusya, Fransa ve Prusya tarafından iletilen Nota'nın St. Petersburg'da kaleme alındığı ve Şark Meselesinde diğer devletlerin Rusya ile aynı fikirde olduklarını, Bab-ı Ali'nin izole edildiğini ve böylesi saldırılara dünyanın hiçbir gücünün karşı koyamayacağını ifade etmiştir.

Âli Paşa, insan ve hayata dair görüşlerini açıkladığı raporda, doğal olarak herkesin umduklarına ulaştığında mutlu olduğunu, Devlet ve hükümetlerin ilk görevinin yurttaşlarının hak ve yükümlülüklerini temin etmek olduğunu belirterek, o dönemde refah ve gücün Avrupalıların elinde olduğunu ve İhtilallerle mücadele ile genel barışın muhafazasının da onlara bağlı olduğunu tespit etmektedir. O dönemdeki genel geçer kurala göre her bireyin özgür ve eşit olduğunu, Avrupa ülkelerinde bireyin „Katolik”, „Protestan”, „Yahudi”, „Ateist” gibi sözcüklerden bağımsız olarak kabiliyet ve yeteneklerine göre makamlara geldiklerini, bu temel değerlerin diğer ulus ve ülkelere tesir ettiğini teyit etmektedir. „Bizim gayrimüslim uluslarımız çocuklarını ve akranlarını Avrupa ve Yunanistan'a göndermekteler, varlıklı olmayanlar dahi imkanlarını zorlayarak devlet makamlarına ulaşma ve çalışma hayatı için gerekli yetenekleri kazanmak için eğitim görüyorlar. [...] Gayrimüslimlerin müslüman halk ile eşitsizliklerine ve İmparatorluğa bağlılıklarını sağlamak, onları ihtilalci fikirlerden ve yurtdışına gitmekten alıkoymak için onlara Avrupa'ya imrenme ve Avrupalı eğitim sonucu sağlayacakları faydanın Padişah tarafından sağlanması, onların Saltanata bağlılıkları için en iyi çözüm olacaktır.” (188-189) Âli Paşa devamla devlet gelirlerinin üçte ikisinin gayrimüslimler tarafından sağlandığı bir ortamda yüksek makamların sadece bir millete verilmesini sorunlu bulmaktadır. Paşa Hristiyanların devlet hizmetine alınması için Türkçe okuma ve yazma şartı ile gerekli eğitim ve tecrübenin kazandırılmasını önermektedir. Âli Paşa ayrıca, bu maksada uygun okullar tesis edilemediği için Rum çocukların Yunanistan'a, Bulgar çocukların da Rusya'ya gönderilmesinden ve onların Osmanlı Devletine düşmanlık besleyen kişilikler olmalarından yakınmaktadır. Çözüm olarak Müslüman ve Hristiyan çocukların karışık ve ortak eğitim görmelerini önermektedir. Benzer sorunun mahkemelerde yaşandığını, kısaca tek çarenin tüm tebanın birliğini (*Fusion aller Untertanen*) farklı haklar arasındaki kıskançlık ve buna bağlı tehlikeleri bertaraf etmenin yegane çare olarak göstermektedir (191-192).

Ali Paşa 1868 sonunda İstanbul'a döndüğünde Bebek'teki evinin kütüphanesiyle birlikte yanıp kül olduğunu görmüştü. 1850'lerde binlerce eser barındıran özel kütüphanesi ve evi kuvvetli bir ihtimalle sabotaj ile yakılmıştı (193).

Bu arada Hariciye Nazırı ve arkadaşı Fuad Paşa 54 yaşında kalp rahatsızlığı nedeniyle tedavi için gittiği İtalya'da 12 Şubat 1869da vefat etti. Âli Paşa, Fuad Paşa'nın vefatından sorumlu tuttuğu Avrupa siyaseti ve onun temsilcilerinin cenazeye katılmalarına müsaade etmedi (195).

7. Boğazın Kıyılarında (199-229)

Zekası ve retoriği kuvvetli olan Fuat Paşanın vefatıyla birlikte Âli Paşa yeri doldurulamayacak bir dostunu kaybetmişti. Artık Âli Paşa, Sadrazamlık görevinin yanında Hariciye Nazırlığını da yürütmekteydi. Girit günlerinden bu yana İstanbul'a düşmanlık besleyen Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın Mısırı Osmanlı hakimiyetinden ayırma çabalarına karşı duruyordu. 1869 Suez Kanalı'nın açılış törenine davet edilen Fransız Kayseri Eugenie ile Avusturya Kralı Franz Joseph, Galler Prensi VII. Edward ve Prusya veliahtı Friedrich Wilhelm Ekim 1869da İstanbul'a geldiler. Avrupalı mevkidaşları Padişahın davet edilmemesine kızmışlardı. Mısır Hidivine inat Âli Paşa sivil kıyafetle programa katılarak Hidive haddini bildirmişti. Schneider Efendi ile İstihbarat Servisi kuran Âli Paşa Avrupa'daki ajanlarıyla İmparatorluk içinde ve dışındaki gelişmeler hakkında bilgi alıyordu (202-203).

İmparatorluğun bekası adına 1856 Paris Antlaşmasının korunması Âli Paşa için en öncelikli konu idi. III. Napolyon ve Otto von Bismarck ise 1815 ve 1856da korunan Monarşiyi kaldırarak yerine *Reelpolitik* uygulamasına geçmek istiyorlardı. 1856 Paris Kongresinde Fransa, kendisine uygulanan izolasyonu kırarak Avrupada eşit hakları haiz Büyük Güç olarak temayüz etmişti.

1866 Prusya-Avusturya Savaşını kazanan Prusya liderliğindeki Almanya 1815 Viyana Kongresinde kendisine dayatılan küçük hissedar (Juniorpartner) rolünden kurtulmuştu. İngiltere ise birleşik Almanya fikrini kabullenmişti. 1870lerde Avrupa diplomasisi Alman-Fransız Savaşı ve onun sonuçlarına odaklanmıştı. Bu dönemin ev büyük kaybedeni Fransa ve Osmanlı Devleti olmuştu. Alman ordularını askeri zaferleri İstanbulda büyük endişe ile izlenmekteydi. Londra'daki Osmanlı Sefirine gönderdiği Telgrafta Ali Paşa „Rusya'nın 1856 Antlaşmasını tamamen yok saymasının vakti gelmiştir” ifadesini kullanmıştı. Nitekim St. Petersburg Maslahatgüzarı (şarj d'affaires) Alexander Caratheodory Paşa, Rusya'nın Paris Antlaşmasının bazı maddelerini iptal etme dedikodularının arttığını bildiriyordu (214-215). Bu çabaların bir sonucu olarak 15 Mart 1871 Londra Konferansı'nda Paris Antlaşmasını imzacı devletler Karadenizin Askeri Tarafsız Bölge olması maddesini kaldırmışlardı. Londra Konferansı Rusya'ya stratejik bir zafer anlamına gelirken, Osmanlı Devleti için Padişahın

Boğazlar üzerindeki hakimiyetini ve Paris Antlaşmasının diğer maddelerini koruduğu için Osmanlılar için taktik bir zafer anlamına gelmektedir (224).

7 Eylül 1871de Bebekteki evinde 56 yaşında Tüberküloz hastalığından vefat eden Âli Paşa, Osmanlı Devletine güçlü olmanın sırrını, Avrupalılara ise zayıf olmanın sırrını öğretmişti. O kendini Şarkın batı ve doğundan gelen saldırılara karşı müdafii ve Osmanlı Devletinin parçalanmasını önleyen Avrupalı Devlet adamı olarak görüyordu (227).

8. Sonsöz (229-236)

Avrupalı liberal düşünürler için bir *despot* olan Âli Paşa, muhafazakar kesimler için Avrupa ile ilişki geliştirdiği için *asi* idi.

Halefi olarak atanan Rus sefirine yakınlığı ile bilinen Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, Âli Paşanın çok sayıdaki yol arkadaşını İstanbul'dan sürgün etti. Müteakip dönemdeki siyasi istikrarsızlık 1875 yılında Devletin İflasına ve 1876da Sultan Abdülaziz'in hal'ine sebep olmuştu.

Müteveffa Âli Paşa'ya verilen son onur, onun Kanuni Sultan Süleyman'ın inşa ettiği Süleymanine Camii'nin haziresine defnedilmek olmuştu.

1856 Paris Kongresi hukuken Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını garanti altına almıştı. 1856 sonrası dönemde Osmanlı Devletinin ve diplomasisinin en büyük zaafı Pariste elde edilen bu garantiyi koruyamamış ve sürdürememiş olmalarıdır. Nitekim Fransa ve Rusya - Prusya'nın hilafına - Paris Antlaşması hükümlerini demonte etmek için Eflak-Boğdan Prenslüklerine, Sırbistan ve Giritte uyguladığı ayrılıkçı siyasette başarılı olmuş ve Osmanlı hakimiyetini zayıflatmışlardır. Balkanlarda bu süreç 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşına ve Osmanlı Devleti için büyük kayıplar anlamına gelen Berlin Kongresine yol açmıştır.

Rasim Marz'ın bu çalışmasını özel ve önemli kılan en önemli noktası Avrupalı Devlet Adamları ve Diplomatlarının hatıratlarının yanısıra ilk kez Bab-ı Ali'deki Avusturya Elçisi Graf Anton Prokesch von Osten'in (1795-1876), Viyanadaki Avusturya Devlet Arşivinde (Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchiv (HHStA) in Wien), bulunan terekesini Osmanlı Tarihi açısından incelemiş olmasıdır. Marz, Prokesch'in yakın arkadaşı Sadrazam Ali Paşa'nın en etkin yıllarına dair yayınlanmamış, Almanca el yazılı „İstanbulda 16 Yıl (1856-1872)” başlıklı notlarını değerlendirmiştir. Viyana arşivinde muhafaza edilen 975 sayfalık bu el yazmada Prokesch, Tanzimatın ikinci dönemine dair derin analizler

yapmakta ve Osmanlı Devlet adamlarının karakter özelliklerine detaylı ışık tutmakta ve Osmanlı Sarayının kaybolduğu düşünülen ilişkiler ağını ortaya koymaktadır. Özellikle Âli Paşa'nın özel kütüphanesi ve notlarının yanarak yok olması, hakkındaki bu bilgi kaynağının önemini arttırmaktadır.

Prokesch Biyografisini yazan Dr. Daniel Bertsch, „İstanbulda 16 yıl” (16 Jahre in Konstantinopel) başlıklı bu eserin, Şarkta Avrupa Diplomasini anlamak için büyük öneme haiz olduğunu belirtmekte ve şayet yayınlanmış olsaydı Prokesch'in meşhur Andreas D. Mordtmann ve Georg Rosen gibi itibar kazanacağını ifade etmektedir.⁶

Kitapta zaman zaman uzun alıntılar yapıldığı göze çarpmaktadır (Örneğin S. 172-173, 203-204). Ancak bu alıntılarda yazarın incelemesini yaptığı Prokesch'in terekesinde döneme dair düşüncelerini okuyucuya aktarma çabası gözlemlenmektedir.

Kitabın içine serpiştirilmiş döneme dair önde gelen şahısların resim ve dönemin olaylarını anlatan değişik haritalar ve görseller konunun anlaşılmasına kolaylaştırmakta ve esere zenginlik katmaktadır.

Yazar çalışmasında ayrıca dış politika ve devlet idaresi konularında önemli isimlerden Niccolò Machiavelli (1469-1527), Alexis de Tocqueville (1805-1859) ve Henry Kissinger (1923-) ve benzeri şahısların düşüncelerini Osmanlı Devleti adamlarının siyasetin ve düşüncelerine uyarlamıştır.

Sayıları az sayıda olan ayrıca gençler arasında daha da az bulunan “alaylı” bir tarihçinin salt ilgi duyduğu için Osmanlı Tarihi üzerine bu denli gönüllü, disiplinli, gayretli ve ilgili yaklaşımı takdire şayandır. Eserin basımını gerçekleştiren Frank & Timme yayınevi, yazarı eseri tanıtmak üzere 2017 Uluslar arası Frankfurt Kitap Fuarına davet etmiştir. Literatür analizi ve sorunsal kısımlarının eksik olmasına rağmen yazar, Âli Paşa'nın hayatı, çalışmaları ve dönemi hakkında yaptığı detaylı arşiv ve literatür araştırmasına dair verileri bilimsel bir üslupla inceleyerek, mühim bir eser ortaya koymuştur.

---

⁶ Daniel Bertsch, *Anton Prokesch von Osten (1795-1876) - Ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte. Beiträge zur Wahrnehmung des Orients im Europa des 19. Jahrhunderts*, Reihe: Südosteuropäische Arbeiten 123, München 2005, 371.

